

Darja Zaviršek

Otroški kolektiv kot metoda dela, odnosi med spoloma in sledovi Makarenkovega dela v pisnih in memoarskih virih socialnega dela v Sloveniji

Tematska analiza slavnega dela sovjetskega pedagoga Antona S. Makarenka Pedagoška pesnitev se osredotoča na dva vsebinska sklopa: a.) predstavitev ključnih metod pri delu z zapuščenimi otroki, ki so v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja v Sovjetski zvezi živeli v obliki zavodske oskrbe, v otroških kolonijah; b.) analizo odnosov med spoloma v Makarenkovem delu. Metoda kolektiva je bila utemeljena v skupnem bivanju in delu otrok različnih starosti in je temeljila na socialističnih vrednotah kolektivnega izobraževanja, dela in enakosti med spoloma. Nasprotovala je večinskim vzgojnim metodam kaznovanja, medicinizacije in patologizacije, kar je naletelo na številne kritike. Pedagoško pesnitev je sovjetska cenzura večkrat popravljala, tako da je ustrezala tedanji ideologiji, zato jo je treba brati kot etnografijo kolonije in kot alegorijo »socialne vzgoje« zanemarjenih otrok. V petdesetih letih 20. stoletja je bila knjiga prevedena v slovenščino in v druge jezike republik nekdanje Jugoslavije. Avtorica opisuje, kakšen odziv je imela knjiga med tistimi, ki so poučevali socialno delo v Sloveniji. Spominske vinjete nekaterih profesorjev socialnega dela in pedagogike, ki so se ukvarjali z otroki, dokazujejo, da so Makarenkovo delo dobro poznali; blizu jim je bila njegova metoda dela z otroki in njegova kritičnost do etiketiranja in patologiziranja otrok. Avtorica ugotovi, da sledi Makarenkovega dela v socialnem delu, kolikor je mogoče sklepati iz analiz diplomskih del v letih 1957–1991 in pričevanj učiteljev, ni zaznati, in nakaže nekaj razlogov za to.

Ključne besede: pedagogika, kolonije, zapuščeni otroci, sovjetski človek, enakost med spoloma, spominsko delo.

Redna prof. dr. Darja Zaviršek poučuje in raziskuje na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani, kjer je vodja Katedre za socialno vključevanje in pravičnost. Kontakt: darja.zavirsek@fsd.uni-lj.si.

The children's collective as a method of work, gender relations, and the traces of Makarenko's work in written sources and oral memory in social work in Slovenia

The thematic analysis of the famous work of the Soviet pedagogue Anton S. Makarenko The Road to Life focuses on two themes: a.) the introduction of the main working methods of social education of abandoned children from the children's colony in the Soviet Union in the twenties and thirties of the twentieth century; b.) the analysis of gender relations in Makarenko's work. The method of collective organization of children of different ages, based on the socialist values of collective education, work, and gender equality, was central to Makarenko's work. Makarenko's method opposed the mainstream educational methods of punishing, medicalizing, and pathologizing children, and therefore faced criticism. The Road to Life was rewritten several times by Soviet censors to conform to Soviet ideology. His work must be read as an ethnography of the colony and an allegory of the new "social education" of abandoned children. In the fifties of the 20th century, the book was translated into Slovene and other Yugoslav languages. The article presents the oral history vignettes of some professors of social work in Slovenia. Their recollections prove that they knew Makarenko's work and considered his method of working with children and the fact that he was critical of labelling and pathologizing children, important. The author concludes that there are no traces of Makarenko's work in social work practice, as evidenced by graduate theses from 1957–1991 and oral histories of social work educators in Slovenia. There are some suggestions as to why this was the case.

Key words: pedagogy, colonies, abandoned children, Homo sovieticus, gender equality, memory work.

Darja Zaviršek is a full professor and researcher at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: darja.zavirsek@fsd.uni-lj.si.

0000-0002-5355-0933

Za nas je premalo samo »poboljšati« človeka, moramo ga vzgojiti po novem, to se pravi, moramo ga vzgojiti tako, da poslej ne bo samo nenevaren ali neškodljiv ud družbe, temveč, da bo delovni člen nove dobe. (Makarenko, 1959, str. 195)

Uvod¹

Delo sovjetskega pedagoga ukrajinskih korenin Antona Semenoviča Makarenka (1888–1939)², karizmatičnega učitelja in pisca ene najvplivnejših knjig o delu z zapuščenimi otroki, ki je nastalo v obdobju sovjetskega socializma, je tudi v Sloveniji navdihovalo nekaj predavateljev, ki so poučevali na področju pedagogike, socialnega dela in psihologije med letoma 1950 in 1991 (osebni pogovori s profesorji: Stritih, Flaker, Muršak, 2023). Knjiga *Pedagoška pesnitev* je v slovenščini izšla leta 1950 (prevod obsega 684 strani) in je etnografski opis življenja otrok in napredka, ki so ga v vzgojnem in intelektualnem pogledu naredili v letih bivanja v koloniji, obliki zavodske vzgoje. Avtor z natančnostjo opisuje številne dialoge, dogodke in zahtevne situacije iz življenja kolonistov, odzive okolice na gojence, odnose med osebjem in otroki in tudi odnose med osebjem.

Hkrati je *Pedagoška pesnitev*³ alegorija nove »socialne vzgoje« (1959, str. 11), kar nakazuje že sam naslov. V predrevolucijski Rusiji je bila ključna metoda prevzgoje otrok »palica« (ibid., str. 12), Makarenko pa je zagovarjal novo »vzgojno delovanje« (ibid., str. 13). »Potemtakem je treba novega človeka po novem napraviti« (ibid., str. 10), je dejal načelniku gubernijske ljudske prosvete (danes bi dejali pedagoškega odseka), ko se je ta leta 1920 obrnil na Makarenka, ki je bil tedaj že dobro znan po svoji neusmiljeni kritiki zastarelih pedagoških metod dela z brezdomnimi otroki.

Makarenko⁴ se je rodil, študiral in delal v današnji vzhodni Ukrajini, v mestih Kremenčuk, Herson, Poltava in Krjukov in se pri svojem poučevanju v šolah in učiteljiščih srečeval tudi z otroki, ki so se potikali po mestih in se preživljali s tatvinami. Leta 1904, ko je imel 16 let, je opravil enoletno

1 Raziskovalni projekt J5-2566 financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije, ARIS. Naslov: *Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnjiški optiki (2020–2023)*.

2 Rojen je bil ukrajinskim staršem v mestu Belo polje (Belopolje) v guberniji Harkov, tedaj carski Rusiji (danes regija Harkiv v Ukrajini). V besedilu uporabljam ukrajinski zapis lastnega imena (Semenovič) in ne ruskega (Semjonovič). Tudi sicer namesto ruskih oblik poimenovanj mest uporabljam ukrajinske (Kijiv, Harkiv); v ukrajiniščini o v zaprtih zlogih postane *i* (Maver, 2023, str. 20).

3 Prvi prevod knjige v slovenščino ima naslov *Pedagoška pesnitev*, drugi iz leta 1959 pa *Pedagoška poema*. V besedilu v nadaljevanju uporabljam naslov in citate iz druge izdaje. Vsaka izdaja je bila natisnjena v 4000 izvodih.

4 Uredniki *Encyclopedie Britannice* (2023) ga imenujejo pedagog in socialni delavec. Nasprotno je Raisa Ševčenko, strokovnjakinja s področja otrok in odraslih z ovirami in ustanoviteljica in direktorica krovne organizacije staršev otrok z intelektualnimi ovirami iz Kijiva dejala: »V našem delu sveta o njem nismo mogli govoriti kot o socialnem delavcu. Pri nas ta poklic ni obstajal, o socialnem delu nismo govorili. Delo z otroki je sodilo na področje pedagogike.« (Skupinski pogovor z avtorico po zoomu 31. 5. 2023).

izobraževanje za učiteljski poklic v Kremenčuku in leta 1905 začel službovati kot učitelj v svojem kraju Krjukov (tja se je družina preselila leta 1900). V tem obdobju so se začela revolucionarna vrenja proti carskemu režimu, katerih zagovornik je bil tudi Makarenko (Jalvorsen, 2014).

Po šestih letih učiteljevanja v Krjukovu so ga premestili v zavodsko šolo v Južnem Dolinsku, mestecu v provinci Herson. Tam je postal učitelj in ravnatelj šole. Njegovi biografi domnevajo, da je bil vzrok premestitve prav njegovo politično delovanje (*ibid.*) Podobno kot Jane Addams je tudi on organiziral prostočasne dejavnosti za otroke, ki jih prej ni bilo (amatersko gledališče in opazovanje ptic). Leta 1914 se je prijavil na Pedagoški Inštitut v Poltavi in tam leta 1917 diplomiral s tezo o problemih sodobne pedagogike. Zanj je prejel izjemno nagrado, zlato medaljo. Naslednja tri leta je deloval kot direktor osnovne šole, najprej v Krjukovu in nato v Poltavi. Tudi ko je že bil vodja kolonije, je poročal, da je med prvo zimo »prebral toliko pedagoškega slovtva, kot še nikoli« (Makarenko, 1959, str. 18). Ta omemba pove, da je svojo stroko dobro poznal in da je želel, da to vedo tudi tisti, ki jih je kritiziral.

Makarenko je že slutil, da njegovi vzgojni prijemi ne bodo deležni priznanj in da bodo njegovi kritiki izkoristili neuspehe pri delu z otroki proti njemu (kar se je v resnici tudi zgodilo). V uvodu v *Pedagoško poemo* Makarenko (1959, str. 10) opisuje, da ga je leta 1920 poklical k sebi načelnik gubernijske ljudje prosvete, da bi mu podelil nalogo odprtja kolonije zapuščenih otrok, ki so zagrešili tudi kriminalna dejanja, saj so se drugi pedagogi dela s takšnimi otroki in v ruralnem okolju, izogibali:

Makarenko (M.): »Saj so tudi pred revolucijo krotili te beračone. Bile so kolonije za mladoletne kaznjence...«

Načelnik (N.): »To ni pravilno [...] Pred revolucijo to ni bilo dobro.«

M.: »Razumem. Potemtakem je treba novega človeka po novem napraviti.«

N.: »Po novem, to imaš prav.«

M.: »Toda nihče ne ve – kako.«

N.: »Tudi ti ne veš?«

M.: »Tudi jaz ne vem.«

N.: »A glej, jaz pa ravno... pri gubernijski ljudski prosveti so taki, ki vedo...«

M.: »Ne marajo pa se lotiti stvari?«

N.: »Ne marajo mrhe: to si dobro povedal.«

M.: »Če pa se jaz polotim, me spravijo v grob. Naj bi naredil kar koli, zmeraj bodo rekli 'narobe'«.

N.: »Rekli bodo, cigani: to imaš prav.«

M.: »In vi boste verjeli njim, ne meni.«

N.: »Ne bom jim verjel. Porečem: pa bi se bili sami polotili.«

Na Makarenkovo delo *Pedagoškega poëma*, ki jo je pisal med letoma 1930 in 1934 (izhajala je po delih med letoma 1933 in 1935), lahko danes gledamo iz vsaj treh perspektiv. Prvič, v kontekstu post-carske Rusije sta njegov način dela z otroki in knjiga, v kateri je, kot je trdil sam, prepletal resničnost in fikcijo (vpletena je bila tudi cenzura ali pa je Makarenko s »fikcijo« poimenoval samo cenzuro)⁵, pomenila novo pedagoško prakso z brezdomnimi in zapuščenimi otroki, ki so živeli na robu zakona. V koloniji so se pred revolucijo z otroki ukvarjali »pazniki, verjetno upokojeni podčastniki« (Makarenko, 1959, str. 12) in nič čudnega, da je za njimi ostalo »malo vzgojnih sledov« (*ibid.*, str. 11.). V nasprotju z njimi je Makarenko svoje »vzgojno delovanje« (*ibid.*, str. 13) zasnoval drugače in poudarjal »tvarne vrednote, potrebne za vzgojo novega človeka« (*ibid.*, str. 14).

Drugič, Makarenko je s svojim delom in pisanjem ves čas živel na robu družbe, bodisi kot kritik večinske vzgoje zapuščenih otrok bodisi kot nasprotnik najprej carske Rusije in pozneje totalitarnega režima, ki ga je občutil in spregledal, a se do njega ni opredelil (Abarynov, 2009; Abarinov in Hillig, 2000; Jalvorsen, 2014).

Šele po Stalinovi smrti so njegove knjige povzdignili v središče sovjetske pedagoške znanosti (spoštovali so ga tudi na Zahodu), njegovo delo z brezdomnimi otroki pa je postalo model, ki so ga poznale vse postsocialistične države.

Tretjič, analiza *Pedagoške poëme* kaže simptomatične točke sovjetskega pogleda na človeka, posebej na otroke, ki naj bi bili s pomočjo kolektiva in dela vzgojeni v »nove ljudi«. Zato knjigo opredelim kot radikalno in vizionarsko pedagogiko ob boljševistični graditvi »novega človeka« in kot produkt boljševizma samega (kolektiv je pomembnejši od posameznika), vključujoč prežitke patriarhata v družbi formalne enakosti med spoloma. Načelnik ljudske prosvete mu je nakazal smer, s katero se je Makarenko, vsaj v začetnem obdobju delovanja kolonije zlahka poistovetil:

Najpoglavitneje pa je, najpoglavitneje... nikakor ne nekakšne kolonije mladoletnih kaznjencev, marveč, razumeš, socialna vzgoja... Potreben nam je pač človek, glej... naš človek! Ti ga ustvari.« (Makarenko, 1959, str. 11).

Še verjetneje je, da je Makarenko svoje lastne misli pripisal gubernijskem načelniku, da bi zadostil cenzuri. Spomnimo se le spominov Katje Vodopivec, pionirke izobraževanja v socialnem delu v Sloveniji, da je komunistična oblast morala vedno biti prva pri formuliranju pomembnih idej in konceptov in da je bilo treba pisati tako, »kot da so oni vse to že prvi rekli« (Zaviršek, 2005, str. 31).

5 Knjiga, ki je nastala v obdobju stalinizma, je bila nekajkrat predelana, skrajšana, cenzurirana, še posebej moskovska izdaja (1957–58). Slovenski prevod je nastal pred to cenzuro. Najbližja originalu je marburška različica, ki jo je prevajal in analiziral Makarenkov najnatančnejši biograf Götz Hillig. Njegove analize Makarenkovega opusa obsegajo 25 delov in imajo naslov *Opuscula Makarenkiana*.

Naslov ilustracije: Makarenko in otroci
 Avtor ilustracije: Lev Khailov
 Gre za najznačilnejšo ilustracijo, ki je nastala v času kolonije Gorki in ki je na naslovnici številnih sovjetskih izdaj knjige *Pedagoška poema*.

Leta 1920 je Makarenko s skromnimi finančnimi sredstvi v poslopju nekdanje »kolonije za mladoletne kaznjence«, ki so se po revoluciji razbežali (Makarenko 1959, str. 11), odprl novo kolonijo. O njej je v knjigi pisal kot o novi obliki »socialne vzgoje«. V prvih mesecih je bilo v koloniji šest mladih fantov, nato trideset otrok, v naslednjih letih pa jih je bilo okoli 140 (večinoma fantov). Imenoval jo je po svojem vzorniku in, kot se je pokazalo pozneje, zaščitniku, Maksimu Gorkemu (zato ime kolonije »kolonija Gorki«, otroci so se imenovali tudi »gorkovci«)⁶. Kolonija je delovala v ruralnem okolju v bližini Poltave. Pozneje je kolonijo preselil v Kurjaž v bližino Har-kiva. Šele takrat je Makarenko tudi prvič v živo spoznal svojega zaščitnika, saj jih je leta 1928 končno obiskal Maksim Gorki⁷. To je Makarenka sicer

6 Makarenko je Gorkemu, svojemu podporniku in političnemu varuhu, posvetil knjigo *Pedagoška poema*. V njej je zapisal: »V vdanosti in ljubezni svojemu pokrovitelju, prijatelju in učitelju Maksimu Gorkemu« (Makarenko, 1959, neoštevilčena stran).

7 Pred tem se je z njim ves čas le dopisoval (Waterkamp, 2018).

povzdignilo v očeh drugih sovjetskih pedagogov, ki so v dolgoletnem kritiku videli grožnjo, njegovi natančni biografi pa danes menijo, da je bilo za obisk prepozno; Makarenko bi se visokemu obisku raje izognil, saj je bilo po preselitvi v Kurjaž v koloniji vse več konfliktov med zaposlenimi, Makarenkovimi nasprotniki, izgubil pa je tudi nekaj najboljših kolonistov (Waterkamp, 2018)⁸. Njegova zla slutnja, ki jo je opisal na začetnih straneh *Pedagoške pesnitve*, se je uresničevala.

Po letu 1928 so ga imenovali za direktorja zaporniške institucije za otroke v Džeržinskem prevzgojnem domu (delovna komuna Džeržinski). Makarenko je v komuno preselil 60 najboljših kolonistov in jo vodil do leta 1935.

»Otroško vprašanje« v boljševizmu

Tehle beračkov se nam je nabralo, smrkavcev – saj po cesti ne moreš mimo in še po stanovanjih lazijo. (Makarenko, 1959, str. 9)

V obdobju zatona carske Rusije in še posebej po ruski revoluciji se je socialistična ideologija oprla na dela nekaterih ključnih klasikov socializma, med drugim na Engelsovo knjigo *Izvor družine, privatne lastnine in države* (Engels, 1975), da je izdelala nove teorije o otroku in otroštvu, o ženskah in enakopravnosti med spoloma. Ena od idej o vzgoji otrok je bila, kot poudarja zgodovinarica Kirschenbaum (2001), da je treba otroke osvoboditi avtoritarnih in konzervativnih staršev, posebej žensk, zato so v sovjetski Rusiji (od leta 1922 Sovjetski zvezi) po revoluciji ustanovili široko mrežo vrtcev, posebej v Moskvi in drugih urbanih delih države. Verjeli so, da »proletarski otroci potrebujejo prav posebno proletarsko vzgojo« (Kirschenbaum, 2001, str. 105).

Boljševiki so morali rešiti dve »otroški vprašanji«: kako razviti socialistično vzgojo otrok v vrtcih in kaj storiti z množico revnih brezdomnih otrok, ki so se potikali po urbanih središčih države (predvsem po ozemlju današnje Rusije in Ukrajine) – to je bil problem, podedovan iz časov carske Rusije. Brezdomni otroci (*bezprizorniki*) so bili za sovjetsko pedagogiko pravi izziv. Zgodovinar Ball (1996) poudarja, da so boljševiki na brezdomne otroke gledali kot na nekaj posebnega; zdeli so se jim najbolj

8 Leta 1935 se je zaradi stalinskih čistk in ker so ga ogrožali stalinistični pedagogi, preselil v Kijiv. Tam je na ministrstvu za notranje zadeve (NKVD, kjer je bila po letu 1930 tudi tajna policija) vodil oddelek za delovne kolonije. Götz Hillig se je spraševal, zakaj je Makarenko po odhodu iz komune v svojem tedanjem pisanju povzdigoval Stalina. To je pripisal samovarovalnemu vedenju. Ni nepomembno, da je leta 1936 umrl tudi Makarenkov dolgoletni zaščitnik Maksim Gorki (Waterkamp, 2018). Časi so bili svinčeni. Po navodilu NKVD iz julija 1937 z naslovom »O zatiranju nekdanjih kulakov, kriminalcev in drugih protisovjetskih elementov« je bilo do novembra 1938 obsojenih okoli 767.000 ljudi, med njimi so jih 387.000 usmrtili. Nekateri viri dokazujejo, da je bil tudi Makarenko predviden za usmrnitev (Abarinov in Hillig, 2000; Waterkamp, 2018). Svoje delo na ministrstvu za notranje zadeve je sovražil in v pismih prijateljem poudarjal, »da se spreminja v birokrata«. Na ministrstvu v Kijivu je ostal do leta 1937, potem pa je zaprosil za premestitev. Dovolili so mu, da se je odselil v Moskvo. Tam je delal v Zvezi pisateljev in kmalu zatem, leta 1939, umrl.

neodvisni izmed otrok in hkrati najbolj prilagodljivi, polni vrlin in spretnosti, ki naj bi odločilno pripomogle k revolucionarni prihodnosti. Vanje so projicirali ideje o kolektivu, katerega pojavna oblika so postale kolonije in domovi za otroke.

Ne gre pozabiti, da so bila prva leta sovjetske oblasti zaznamovana z velikansko revščino (1917–1921) in umrljivostjo otrok, in tudi na ulicah je bilo na tisoče revnih, zanemarjenih in zapuščenih otrok. Posebej revna so bila ženska gospodinjstva. Še leta 1927 je bila revščina med ljudmi in predvsem med otroki tako velika, da so bile institucije za otroke predvsem »postaje za hranjenje« lačnih otrok (Kirschenbaum, 2001). Razumljivo je torej bilo, da so se sovjetske oblasti začele ukvarjati z »otroci, ki so izpostavljeni tveganju«, in ob tem omenjale predvsem sirote, zapuščene otroke, otroke alkoholikov, prostitutk, zapornikov, za katere naj bi poskrbela država tako, da bi bili vzgajani v otroških kolonijah in v velikih domovih za otroke po vsej državi (Kirschenbaum, 2001, str. 35).

Za otroke, ki so imeli dom in družino, je veljal med drugim pedagoški koncept »svobodne vzgoje« (*svobodnoe vospitanje*), znotraj katerega naj bi otroci brez omejevanj izražali svobodne instinkte. Ta model, ki so ga razumeli kot del revolucionarnih idej, naj bi postopno transformiral tradicionalno družino. Konstantin Venttsel (1857–1947), ruski začetnik svobodne vzgoje, je verjel, da bodo »starši vzgajali otroke in otroci starše« (Kirschenbaum, 2001, str. 22). Eno od ključnih načel je bilo med otroki spodbujati »popolno kreativnost« tako, da bi otroci v vrstniških skupinah sami ustvarjali in delali, brez zunanje avtoritete. Makarenko (1959, str. 115) je metodo odločno zavrnil:

V svojem predavanju o disciplini sem si drznil podvomiti o pravilnosti tisti čas splošno priznanih pravil, ki so govorila o tem, da kaznovanje vzgaja hlapca, da je nujno treba dati popolno svobodo ustvarjanju otroka, da se je treba predvsem zanesti na samoorganizacijo in samodisciplino.

Čeprav so bile na začetku 20. stoletja takšne ideje znane po vsej Evropi, Kirschenbaum (2001) meni, da je obstajala razlika v tem, da so sovjetski vrtci poudarjati predvsem vzgojo otrok (ang. *upbringing*), ameriški in nemški pa predvsem otroško izobraževanje (ang. *education*).

Kako torej ustvariti nove generacije socialistične mladine? Eden od načinov je bila nova konstrukcija odnosa med materjo in otrokom. Mati je bila na Zahodu za otroka pomembna zaradi njune »naravne vezi«, ki naj bi *a priori* zagotovila dobro materinsko skrb, za sovjetsko oblast pa biologija ni bila ključna. Do sredine tridesetih let 20. stoletja je bila družina za sovjetsko oblast nepomembna; pomemben je bil predvsem socialistični kolektiv in ne starši (pri majhnih otrocih, opisuje Makarenko, so starejši kolonisti s posmehom čakali, da bodo ob napornem delu na pomoč klicali starše). Socialistični otrok potrebuje socialistično izobražene učitelje, ki nadomeščajo starše in s katerimi pridejo otroci v stik v zavodih in kolonijah; tudi Makarenko je koloniam bil »oče«.

Metoda kolektiva pri delu s sovjetskimi *bezprizorniki* in njeni nasprotniki

Imel sem govor o novem, delovnem življenju, o tem, da je treba pozabiti na preteklost, da je treba iti zmeraj naprej in naprej. (Makarenko, 1959, str. 15)

Makarenkova temeljna ideja je bila, da je kolektiv najpomembnejši pri vzgoji brezdomnih otrok, zato je »kolektivno socialno vzgojo« razumel kot temeljno pedagoško metodo. Ta je bila utemeljena na skupnem življenju, delu in učenju večjega števila otrok. To je uresničil v koloniji Maksim Gorki v Poltavi in pozneje v Kurjažu. Za razliko od nekdanje kolonije mladoletnih kaznjencev, ki je bila v Poltavi pred njegovim prihodom, ni uporabljal telesnega nasilja⁹, temveč koncept kolektivnega dela. Otroci in mladi so bili organizirani po vzoru vojaške organizacije, kolonija je bila razdeljena na oddelke, ki jih je vodil eden od otrok, komandir, pri vsakdanjem delu pa so bili razdeljeni v nove mešane oddelke, ki so jih vodili drugi kolonisti. To je pomenilo, da je večina od njih prevzemala funkcije vodenja.

V podrobnih opisih vsakdanjega življenja otrok so bile njegove metode dela najpogosteje izražene implicitno v zgodbah in opisih posameznih kolonistov. Izvemo, da je med kolonisti spodbujal fizično moč, vzdržljivost, demokracijo splošnega zborovanja, »poslušnost tovariša tovarišu«, bil je proti »mehkužnosti« in je spodbujal šolanje. Tudi od otrok, starih med 13 in 14 let, je pričakoval, da se bodo hitro in brez pritoževanja privadili delu. Včasih je na koloniste v jezi zakričal. Enega od odraščajočih fantov, ki je zavračal delo, kradel po okolici in žalil osebe, je hudo pretepel: »In glejte, zgodilo se je: nisem se mogel obdržati na pedagoškem povodcu« (Makarenko, 1959, str. 19). Dobro se je zavedal, da je deloval protizakonito, a je svoj nasilni izbruh, ki je imel pozitivne učinke, saj so ga gojenci začeli jemati resno, opisal kot koristnejšega, kakor da bi mladega človeka postavil na cesto, kar bi storili drugi pedagogi. Ko pa je v poznejših letih delovanja kolonije uporabil enako metodo, si je spet nakopal nemalo jeze ukrajinsko-sovjetskih pedagogov in lokalnih oblasti (fant se je sam od sebe vrnil v kolonijo).

Čeprav je na kolonijo gledal kot na »vzgojno ustanovo« (Makarenko, 1959, str. 24), se je odmaknil od papirnatega pedagoškega znanja in je otrokom omogočil, da so ga doživeli kot avtentičnega in skrbnega vzgojitelja. Tudi pomenovanje je izražalo njegov odnos do otrok, saj je poudaril, da v koloniji nikoli niso uporabljali besede »kaznjeneec«, temveč gojenec (*ibid.*, str. 25).

Makarenko je vodil kolonijo 8 let (1920–1928)¹⁰; na začetku so bile ekonomske in bivanjske razmere izjemno slabe, pozimi je bil hud mraz, hrane

9 Čeprav so se širile govorice o občasnem nasilju in so mu to sovjetski pedagogi tudi očitali, ko so ga poskušali onemogočiti, je sam to uradno vztrajno zanikal. V knjigi opiše, da je v začetnih mesecih kolonije pretepel enega od gojencev, ki je že imel 18 let.

10 Upoštevam obdobje obstoja kolonije Gorki v Poltavi in Kurjažu (1920–1928). Novembra 1928 je zaradi nesoglasij med zaposlenimi v Kurjažu in zato, ker je Makarenkova avtoriteta med kolonaši že usihala, kolonijo zapustil. Na novo delovno mesto, v Džeržinsko komuno v bližino Harkiva, je s seboj vzel 60 njemu najbližjih kolonistov in je ostal njen direktor do leta 1935, ko je delo z otroki prekinil in odšel v Kijiv in nato v Moskvo.

je bilo premalo (*ibid.*, str. 218). Ker je bilo treba finančna sredstva pridobiti od lokalnih oblasti (od ukrajinskega ljudskega komisariata za prosveto), mu je otroke v koloniji iznajdljivo uspelo uvrstiti med »npravno defektne«, saj so dobivali otroci z ovirami v zavodih boljšo hrano kot drugi otroci (*ibid.*, str. 25). Njegova drznost in odkritost do gojencev in do svojih vzgojnih ravnanj pa tudi do osebja v koloniji in oblastnih struktur zunaj sta bili vsaj na začetku sprejemljivi za oblasti. Makarenka so potrebovale v praktičnem in ideološkem pomenu, saj je bil zgled poguma, ko je delal s tistimi otroki, ki so bili »zelo zanemarjeni, divji in prav nič primerni za uresničevanje socialnovzgojnih sanj« (*ibid.*, str. 23). Čeprav kolonistov ni opravičeval, jih je razumel v socialnodelovnem pomenu, kot ljudi-v-okolju, in je nasprotoval moraliziranju:

Lačni, nemarni kolonisti, begajoči sem ter tja za živežem, so se mi dozdevali kaj nevhvaležni predmeti, da bi jim oznanjal kakršno koli moralo zavoljo nepomembnih razlogov, kakor je kraja prestice ali para podplatov na trgu. (*Ibid.*, str. 28).

Še več, zavedal se je, da je revščina skupna, kolektivna izkušnja gojencev in zaposlenih in da prav ta omogoča večjo empatijo vzgojiteljev:

V naši neznanski revščini je bila tudi dobra plat, kakršne pozneje nismo nikoli več poznali. Prav tako smo bili siromašni in lačni mi, vzgojitelji. (*Ibid.*, str. 28).

Otroci, največkrat stari med 10 in 18 let, so si noge povijali v kose blaga, na sebi so imeli raztrgane obleke, okoliški kmeti pa so jih na začetku stigmatizirali kot »razcapance« in »tatove«. Kmetje so videli v njih hlapce in proletarce, sčasoma pa so jih, ko so se razmere v koloniji izboljšale in so se gojenci in vzgojitelji v njej preživljali tudi s tem, kar so pridelali, sprejeli kot »sovjetsko oblast«. Kulaki so jih začeli spoštovati zaradi trdega dela in uspeha pri kmečkih opravilih. Kolonisti so postali del nastajajočega kolektivnega kolhozništva, pomembnega dela revolucionarne transformacije sovjetske družbe.

Makarenkova pedagogika je temeljila na akciji, reševanju izrednih razmer in prilagajanju okoliščinam. Kmalu po odprtju kolonije so postavili čevljarско delavnico, da je vsak kolonist dobil čevlje. Makarenko opisuje, da so smeli čevlje nositi le pozimi, v poletnih mesecih, ko so bili čevlji manj potrebni, pa so jih morali oddati. Kolonisti so skupaj s pedagogi delali na poljih, pridelali žito, imeli so živino, čebele, izboljšali so bivanjske in delovne razmere, ob prostem času so se učili, peli in vadili za gledališke nastope. V nekaj letih, predvsem po letu 1923, se je kolonija spremenila v pravo kmečko gospodarstvo, s kmečkimi poslopji in domačimi živalmi, polji in celo najetim mlinom. »Zlato dobo« gorkovcev in delovno harmonijo je Makarenko opisoval v zanosnem slogu:

V koloniji je tisti čas od zgodnjega jutra do sončnega zahoda vrvelo delo, ubrano udarjajoč po natančnih in gladkih tirnicah, ki jih je potegnil Šere. Mešani oddelki kolonistov, zdaj večji, zdaj manjši, zdaj sestavljeni iz odraslih, zdaj izrecno malčki, opremljeni zdaj z motikami, zdaj s kosami, zdaj z grabljami,

zdaj s svojimi pestmi, so z natančnostjo voznega reda brzega vlaka hodili na polje in nazaj, sijoč od smeha, šal, vedrine in samozavesti, do kraja vedoč, kje in kako je treba kaj napraviti. (Makarenko, 1959, str. 282).

Ena od temeljnih razlik med kolonijo in drugimi sovjetskimi ustanovami je bila, da Makarenko v kolonistih ni videl »mladih hudodelcev«, temveč je verjel v transformacijo mladih s pomočjo kolektivnega dela. Zavračal je patološko-diagnostični model; ničesar ni želel vedeti o preteklih prestopkih kolonistov, odklonil je branje spisov, ki so mu jih pošiljali uradniki z ljudskega komisariata za prosveto, in se posmehoval »navadni pedagoški logiki«. S tem si je nakopal precej sovražnikov:

Ta logika je tudi mene kdaj zapeljala, še posebej pa moje tovariše in ljudsko prosveto. Komisija za dejanja mladoletnih je pošiljala k nam »spise gojencev«, v katerih so bila podrobno navedena razna zasliševanja, soočenja in druga kurja čreva, ki naj bi pomagala preučiti bolezen. (Makarenko, 1959, str. 196)

Makarenkova kritika pedagogov je bila uprta tudi proti njihovemu zavračanju dela v koloniji od vsega začetka:

Pri iskanju vzgojiteljskega zbora sem že do kraja obupal: nikdo se ni maral v naši hosti posvetiti vzgoji novega človeka – vsi so se bali »potepinov« in nikdo ni verjel, da se bo naša namera ugodno končala. (Makarenko, 1959, str. 14)

Namesto moraliziranja o »poboljšanju«, »prestopku«, »izključitvi« in »krivdi« je zagovarjal načela socialne vzgoje. Ta so vsebovala: biti vzor s svojim delom, kolektivno učenje in delo, tovarištvo, biti očetovska figura za socialne sirote, odgovornost, gojiti zaupanje in spodbujati najbolj nadarjene za študij na delavski univerzi (to mu je pri nekaterih kolonistih tudi uspelo). Včasih je v knjigi opisal analitično razumevanje otrokovega vedenja; vzgojiteljici, ki se je jezila na fanta, ki je z novimi hlačami splezal na drevo, je pojasnjeval otrokovo potrebo po tem, da svoje nove hlače razkaže vsem in hkrati premaga oviro.

Svoj posmeh »pedagoškim predsodkom« je razkril v navdušenem opisu enega od vzgojiteljev, ki se je zaposlil v koloniji leta 1923 (ljudje so se v njej neradi zaposlovali):

Pjotr Ivanovič je prinesel v kolonijo cel sklop srečnih lastnosti. Imel je ravnost, kar smo potrebovali: mladost, čudovito ročnost, vražjo vzdržljivost, resnost in vedrino, in nič takega ni bilo na njem, kar bi nam bilo odveč: niti sence pedagoških predsodkov in kakšne vzvišenosti v odnosu do gojencev, prav nobene družinske sebičnosti. Razen vsega drugega pa je imel še dodatne vrline: po srcu mu je bila vojaščina, znal je igrati na klavir, imel je precejšen pesniški dar in telesno je bil zelo krepak. Pod njegovim vodstvom je druga kolonija že drugi dan dobila drugačnega duha. Pjotr Ivanovič je začel spajati fante v komuno zdaj s šalo, zdaj z ukazom, zdaj z nasmeškom, zdaj

spet z zgledom. Na besedo je sprejel vse moje vzgojne odredbe in do zadnjega ni prav o ničemer podvomil ter me je rešil jalovih pedagoških preprirov in čvekanja. (Makarenko, 1956, str. 205)

Makarenko se torej pri delu z otroki ni opiral na določen akademski pristop, temveč je pri svojem odnosu do otrok eksperimentiral in izhajal iz konkretnih situacij in kriz, ki so se iz dneva v dan pojavljale v koloniji. Svojo metodo dela z otroki je demonstriral na primerih zahtevnih otrok in situacij (ko so kolonisti fizično obračunavali drug z drugim in poškodovali drug drugega).

Nikoli nisem ločeval pretepačev, niti jih nisem skušal prevpiti. [...] Jaz pa molče obstanem na pragu in opazujem. Postopoma fantje opazijo mojo navzočnost in potihnejo. [...] Nazadnje nastane v spalnici neznana, moreča tihoča, potihnejo celo zamolkli glasovi napornega dihanja. [...] Tedajci mahoma izbruhnem jaz, in sicer v navalu prave, svete jeze in v popolnoma zavestnem prepričanju, da je tako treba: »Nože na mizo! Pa hitro, hudiča...« (Makarenko, 1956, str. 55–56)

Ko je poudarjal vrednote, kot so ohranjanje kolektiva, skupne akcije in delo, je pričakoval, da ga bodo drugi vzgojitelji in kolonisti upoštevali kot strokovno in moralno avtoriteto in mu sledili. To mu je v začetnem obdobju delovanja kolonije uspevalo, sčasoma pa povzročilo vse več konfliktov med njim in drugimi pedagogi, ki niso imeli enakih pogledov na vzgojo kolonistov (Watterkamp, 2018, str. 47).

V *Pedagoški poemi* je izražen odpor do pedagoginj in ljudskoprosvetnih delavk (največ je bilo žensk) in nekaterih žena vzgojiteljev, ki so živele v koloniji¹¹. V prvih je videl zgolj »pedagoške pisune« (Makarenko, 1959, str. 180), ki so bili polni velikih besed, a v resnici niso razumeli, kaj se dogaja v življenju mladih ljudi: »Prosim, brez bedastih besed! Dobil boš pooblastilo, pojdi in opravi. Ni treba nič 'psihologijo' uganjati!« (Makarenko, 1956, str. 176). Zavedal se je, da je sam drugačen od zagovornikov uradne pedagogike. Izmed vseh sodelavk pozitivno opisuje dve; strokovnjakinjo z oddelka socialne vzgoje, Marijo Kodratevno, ki je daljši čas in z zanosom živela v koloniji in delala z drugimi kolonisti, in tesno sodelavko Jekaterino Grigorevno, ki jo je spoštoval zaradi njenih lastnosti pri delu s kolonisti in tudi zato, ker mu je bila poslušna. Njegov očitek lokalnim strokovnjakom (avtor piše le v moški slovnični obliki) s področja »socialne vzgoje« in pripadnikom ljudske prosvete je bil, da so »razvajeni socialci«, ki se jim niti ne sanja, kako trdo je življenje kolonistov. Makarenko je bil ves čas na strani otrok.

11 Ko se je žena vzgojitelja Derjočenka, »bitje popolnoma brezbržno za ukrajinsko misel«, pripravljala k porodu in je dojenček po tednu dni v porodnišnici umrl, je Makarenko (1956, str. 200–201) komentiral, da je otrok umrl, »ne da bi kaj bistvenega pripomogel k zgodovini kosaškega rodu.« Anton, kolonist odgovoren za konje in voznje z vozovi, pa je odmahnil: »Pa smo vendarle zastonj podili konje!« (*ibid.*) V nekaterih ženskah je videl zaviralni in škodljivi element sovjetskega razvoja.

Pomembno je vedeti, da je Makarenko občasno dobival »obiske«; to so bili uradni obiski lokalnih političnih oblasti, mešanica strokovnega nadzora in političnih vohljačev, ki so jih poznale komunistične družbe.¹² Bil je kontroverzna oseba v ideološkem in strokovnem pogledu; ni bil niti komunist v boljševističnem pomenu besede niti nasprotnik stalinizma in je hkrati tedaj vladajočo pedagoško inteligenco videl kot svojega sovražnika. Okoli leta 1928 je pedagogom očital, da uporabljajo buržoazni koncept vzgoje otrok namesto kriznega (Waterkamp, 2018, str. 43).

Ob vse pogostejših konfliktih je moral zaščititi samega sebe, zato je sčasoma, ko se je začel spreminjati sovjetski pogled na družino, tudi on začel o kolektivu pisati kot o abstraktnem konceptu in o družini kot »temeljnem kolektivu družbe« (*ibid.*, str. 43). Zato ni čudno, da je leta 1937 napisal delo *Knjiga za starše*, za katero velja, da se je tudi z njo poskušal zavarovati pred političnim nasiljem, ki se ga je v tistem času že neznansko bal. Kljub temu Götz Hillig, ki je opravil najbolj natančno analizo Makarenkovih del, korespondence in drugih dostopnih dokumentov, trdi, da se Makarenko v resnici svoji najpomembnejši ideji in metodi, da je kolektiv najpomembnejši pri vzgoji otrok, ni nikoli odpovedal (Waterkamp, 2018, str. 43).

Konec dvajsetih let 20. stoletja je zlata doba kolonije Gorki minila. V tem obdobju je Makarenko začel delati v komuni Džeržinski in je v enem od pisem svojemu zaščitniku Maksimu Gorkemu zaupal, da ga hoče državni tožilec harkivskega okrožja ovaditi zaradi neuspeha pri delu v nekdanji koloniji. Čeprav je tudi v tem primeru Gorki zaščitil svojega varovanca (Waterkamp, 2018, str. 51), je v luči teh analiz mogoče razumeti, da je njegovo delo postalo vse bolj nezaželeno, in ni bilo čudno, da je bil njegov strah pred stalinističnimi oblastmi in pedagoško oblastjo vse večji.

Konstrukcija ženskosti v koloniji

Zdi se, da je imela *Pedagoška pesnitev* tako v očeh Makarenka kot njegovih cenzorjev tudi nalogo, da bralstvo pouči o odnosih med spoloma. Med kolonisti so prevladovali dečki in mladi fantje, ki jim je Makarenko v knjigi namenil največ pozornosti. Čeprav je bil njegov odnos do deklet in ženskosti obarvan s tradicionalno patriarhalno matrico preteklih stoletij, ki je ženskost dojemala esencialistično kot naravno danost, v knjigi prevladuje socialistična vizija enakosti med spoloma, ki jo je dejavno podpiral.

Opisi dečkov so obsežnejši in podrobnejši kot opisi deklic; pred bralstvom izrišejo njihove značaje in uspehe, nekaj pomembnih gorkistov lahko spremljamo dlje časa. Nasprotno so zgodbe deklet fragmentirane in pogosto površne; dekleta opravljajo tradicionalna ženska opravila (šivanje oblek za mlajše otroke). V opisih dečkov je zaznati občudovanje njihove odločnosti,

¹² Tudi na šoli za socialno delo v Sloveniji so učitelji pripovedovali o podobnih »obiskih«. Vsake nekaj mesecev so prihajali ljudje, ki so spraševali o njihovem delu. Na šoli so jim rekli »angeli«, saj so se nepričakovano pojavili in prav tako tudi izginili. Obstajali so vse do konca osemdesetih let 20. stoletja (Zaviršek, 2005).

moči (v poimenu današnjega koncepta odpornosti) in herojskosti, čeprav je šlo za majhne tatvine in pobege pred jeznimi okoliškimi kulaki, ob ekscesnem vedenju deklic in žensk, ki so prihajale v kolonijo le občasno, pa je izgubljal potrpljenje.

Zdi se celo, da je Makarenko (in njegovi cenzorji) opise deklet uporabljal kot posebej izbrane pedagoške »tipične primere«, ki naj bi predstavili tedaj zaželene in nezaželene lastnosti ženskosti. Marjusa Levčenko in Nataša Petrenko – njima je namenil več pozornosti – sta bila povsem nasprotna »tipična primera«, prvi je simboliziral negativne in drugi pozitivne lastnosti socialistične ženske. Marjusa Levčenko je opisana celo kot »popolno nasprotje« fanta Baruna, vzhajajoče zvezde delavske fakultete, na katero so se pripravljali nekateri kolonisti:

Ta je prinesla v komuno neznosno prepirljiv značaj, vreščavo histeričnost, sumničenje in jokavost. Kaj vse smo se ubijali z njo. [...] Bilo je veliko primerov, ko je bilo videti, da preostane samo eno: zajeti z vedricami mrzle vode in neusmiljeno polivati neznosno bitje, venomer goreče v neumnem, norem požaru. (Makarenko, 1959, str. 232)

Čeprav je Makarenko silovito nasprotoval medicinskim in psihiatričnim etiketam in jih v knjigi tudi ni uporabljal, je v tem primeru uporabil »histerijo«, oznako, ki je v 19. in prvi polovici 20. stoletja veljala kot metafora ženskosti (Zaviršek, 1994). Marjusa je v knjigi predstavljena kot prepirljiva, labilna in neučljiva, na katero je mogoče delovati le s silo, uperjeno v njeno telo. Makarenko z Marjuso ni imel potrpljenja in še manj empatije, kot jo je imel z gojenci, ki so kradli okoliškim kmetom, po koloniji, lagali in se izogibali delu; namesto potrpljenja je predlagal klasično patriarhalno metodo, utišanje z nasiljem (Zaviršek, 2022b).

Povsem nasprotna Marjusi je bila Nataša Petrenko, ki jo je Makarenko opisal kot revno, a preprosto, zadržano in zaupljivo, resno, nespakljivo in brez samopomilovanja (Makarenko, 1959, str. 271). Pred vstopom v kolonijo je služila kot dekla pri okoliških kmetih. Natašo je v kolonijo pripeljal njen fant, kolonist Čobot, ki jo je s tem želel zaščititi pred nasiljem, ki ga je nad njo izvajal kmet. Ko je zaprosil Makarenka, naj jo sprejme v kolonijo, so drugi kolonisti predlagali, naj se poročita; odprto ostane, ali naj bi poroka zaščitila Natašo pred zlorabami ali se je z njo, pred očitki pedagogov, da se v koloniji gojijo seksualna razmerja, poskušal zaščititi Makarenko sam.

Makarenko je empatično opisal svoja opažanja o Nataši, ki »ni bila za nevesto«, saj je bila »drobceno, rahlo dekletce«, torej v resnici še otrok, nepriemerna za poroko. Zaščitniško se je postavil po robu dvema normaliziranima oblikama nasilja: pretepanju in zgodnjim porokam. V »tipičnem primeru« Nataše Petrenko je opisal zaželene ženske vrline in hkrati obsodil nasilje; bila je lik poštenega proletarskega dekleta, zgled sovjetske ženske. O njej izvedemo več tudi skozi prizmo daljšega obdobja; odločila se je, da se ne bo poročila s Čobotom, temveč bo šla študirat na delavsko fakulteto, pri tem jo je Makarenko v celoti podprl. Ne poroka in hišno suženjstvo, temveč izobrazba in delo, sta bili vrline nove ženske.

V tretjem »tipičnem primeru« je Makarenko opozoril na žensko pravico do odločitve za (civilno) poroko in pravico do lastnine. Staršem kmeta, ki so ga prišli vprašat za dovoljenje, da se Olja Voronova poroči, je odgovoril:

Samo jaz nisem njen oče in nimam starševske oblasti. Ob sebi je umevno, da je treba vprašati Oljo, potlej pa je treba za vsak primer sklepati v svetu komandirjev. (Makarenko, 1959, str. 301)

O poroki se mora najprej odločiti ženska sama, nato jo potrdi še sovjetska oblast (svet komandirjev). Sarah Ashwin (2000, str. 2) pravi temu »triangulacijski odnos« med posameznikoma in državo, »v katerem primarni odnos moškega in ženske ni bil odnos drug do drugega, temveč do države«, ki jo imenuje »univerzalni patriarh, ki podreja moške in ženske«. Čeprav Ashwin v ospoljeni dinamiki med državo in socialističnim državljanom vidi tega kot spolno nevtralnega, prav »tipični primeri« žensk dokazujejo, da je bila socialistična enakost vnaprej ospoljena in o ženskah ni odločal le »veliki oče«, temveč tudi druge moško-dominantne strukture (na primer svet komandirjev).

»Tipični primer« Olje Voronove ponazarja tudi odnos sovjetskih kolhovníkov do kmetov. Starši mladega ženina, kmeta, so v Olji videli revno proletarsko nevesto, zato sinu niso hoteli zapustiti posestva. Da bi Olji zagotovil višji status v novi družini, je Makarenko (1959, str. 304) sklenil, da ji kolonija nameni večjo doto, kot so jo praviloma dobivale kmečke neveste: »Naj nam še tako narobe hodi, a Voronova mora dobiti doto, večjo od vsake v okrožju. Gruntarjem je treba dati pod nos.« Kmetom je bilo treba pokazati, da »sovjetska oblast« (*ibid.*) z enakostjo med spoloma, pravico do samostojne odločitve za poroko in z zagotovitvijo dote misli resno in da je radodarna do žensk. S tem je socialistični kolektiv želel korigirati patriarhalno neenakost, torej odsotnost ženske lastnine kot enega od vzrokov zatiranja žensk (Engels, 1975), in je manifestiral napredni odnos nove sovjetske oblasti do vprašanja žensk za razliko od odnosa, ki so ga do njih gojili tradicionalni kmetje.

Svet komandirjev je odobril poroko, a ne cerkvene. Ko so snubci kljub temu vztrajali pri njej, je eden od kolonistov vprašal Oljo: »Olga, ali pojdeš k duhovnu?« Ona pa je odgovorila: »Kaj pa ti je? Si slabo zajtrkoval? Ali si pozabil, da sem komsomolka?« (Makarenko, 1959, str. 303). Tako je bil na površini urejen politični in kulturni prepad med kmeti gruntarji, nosilci tradicionalnih, ospoljenih vzorcev življenja in komsomolcev, nosilcev modernega načina življenja (industrializacije, kolektiva) in novih odnosov med spoloma.

A pod površino je vrelo. Kmečke ženske so že na dan poroke, ob navzočnosti zaskrbljenega Makarenka, ponagajale Olgi: »Lepotica naša Olga Petrovna! In kite je razpletla... Slabo je to, slabo. Lej, jutri ti avbo nadenemo, nosila boš avbo.« Olja se je uprla, češ da avbe ne bo nosila, pri tem jo je podprl tudi eden od kolonistov: »Kaj pa, če se ne pokrije, kaj potem?« Na to so kmečke ženske odgovorile: »Nič se ne pokriva, ne pokriva, vi že bolj veste, saj se tako nista poročila!« Civilna poroka med kmeti ni bila veljavna. Makarenko (1959, str. 312) je nadaljeval: »Pristopili so diplomati očanci in spravili

hihitajoče se, z žganjem polite ženske vsaksebi. Midva z Olgo sva stopila iz nasada. 'Ne bojim se jih,' je rekla Olga, 'samo težko bo.'«

Za dominantne kmečke ženske, nosilke tradicionalnih vrednot, je Olja dekleta brez zemlje in družinskega ozadja in še iz kolonije. Čeprav je uporna in zaščitena s kolonisti, se je zavedala, da ji bo v skupnosti, kjer je veljala drugačna morala na področju enakosti spolov (veljavnost zgolj cerkvene poroke; pričakovanje podrejenosti ženske moškemu in mlade neveste moževi družini in starejšim ženskam), zelo težko. Kljub temu je bil Makarenkov cilj dosežen: tako kot je z delom vzgojil dečke v poštene komsomolce, ki so postali »udje« kolektiva, je tudi dekleta vzgojil v ponosne ljudi.

Omembe otrok v diplomskih nalogah šole za socialno delo v letih 1957-1991

V prvih desetletjih šolanja za socialno delo ni bilo učbenikov, ki bi bili na področju »socialnega dela z otroki« omembe vredni ali bili mejniki v pomenu pristopa ali metode. Z metodo tematske analize sem iz diplomskih nalog, ki so bile napisane na šoli za socialno delo med letoma 1957 in 1991, želela ugotoviti, ali je bila *Pedagoška pesnitev* del obveznega čtiva v socialnem delu in katere teme so prevladovala med diplomskimi nalogami, ki so se ukvarjale z vprašanjem otrok.

V letu prvih štirih diplomantov – dveh socialnih delavk in dveh delavcev – so bile vse diplomske naloge namenjene vprašanju otrok (Kompan, 1957; Ovsenar, 1957; Strniša, 1957; Bregant, 1957). V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so diplomske naloge o otrocih največkrat vsebovale teme, ki so imele v naslovih izraze »duševno defekten otrok, izločen iz družine« (1957), »duševno prizadeti otroci v osnovni in pomožni šoli« (1958), »mladoletnik, ki je izvršil kaznivo dejanje« (1957), »otrok v pomožni šoli« (1957), »otroci razvezanih družin« (1957), »otroci padlih borcev« (1958), »odpusti gojencev iz vzgojnih zavodov« (1960), »duševno manj razviti otroci«, »zanemarljena mladina«, »delo z mladoletnimi prestopniki«, »odpusti mladoletnikov iz zavodov«, »nezakonski otroci«, »skrbništva za mladoletne osebe« (1959), »otroško varstvo« (1961), »socialno delo v šoli« (1961, 1962, 1963 itd.), »invalidna mladina« (1961), »posvojitve« (1962 itd.), »poklicna rehabilitacija defektnih otrok« (1962), »domska oskrba otrok« (1964), »letovanje otrok« (1966) in »učenci z negativnim uspehom v osnovni šoli« (1967). Prevod Makarenkove knjige v slovenščino ni bil naveden med knjigami na seznamih referenčne literature v diplomskih nalogah.

Od sredine sedemdesetih let so se socialne delavke pri pisanju diplomskih nalog ukvarjale tudi z vprašanjem prostega časa, pojavila se je sintagma »življenjski pogoji otrok«. Med letoma 1957 in 1991 se je v naslovu diplomske naloge le enkrat pojavila beseda »želja« (»učni uspeh in poklicne želje otrok na Kozjanskem«, 1974). Po naslovih in ključnih tematikah diplomskih nalog lahko sklenem, da so bile najpogostejše tematike, ki so obravnavale

otroke, povezane z oviranostjo otrok, »deviantnostjo« mladih, nastanjenih v različnih vzgojnih domovih, otroškim varstvom in šolanjem.¹³ O specifični metodi pri delu z otrokom ni mogoče govoriti in še manj o vplivu Makarenkove socialne vzgoje.

V prvih tridesetih letih šolanja za socialno delo, do osemdesetih let 20. stoletja, so se diplomske naloge, ki so se ukvarjale z otroki, osredotočale predvsem na socialno-ekonomski položaj otrok in so s statističnimi metodami in grafičnimi prikazi opisovale življenjske razmere otrok, tipe družin, njihovo ekonomsko stanje in otrokovo šolsko uspešnost. Včasih so vzroke za otrokovo »problematičnost« kavzalno pojasnjevale s tipom družine, njenim ekonomskim statusom ali drugimi okoliščinami. V sedemdesetih in osemdesetih letih so se študentke in študentje ukvarjali tudi z vprašanjem varstva otrok delavcev in delavk v tovarnah in velikih podjetjih. Pojem 'resocializacija' je bil uporabljen pogosto.

V osemdesetih letih 20. stoletja je v terminologiji opaziti vpliv psihološkega znanja, ki je začelo vstopati v tedaj prevladujoče administrativno znanje socialnega dela. Pojavile so se sintagme: »psihološka pomoč« (»socialna in psihološka pomoč bolnim otrokom«, 1980), »dodelitev otrok ob razvezi«, »življenjska perspektiva otrok z motnjami v duševnem razvoju« (1981), »odnos med starši in otroci« (1987), »tipi kriz med mladino« (1985), »vpliv družine na učenčevo uspešnost« (1988), »terapevtska skupina tabornikov« (1989), »humanizacija hospitalizacije otrok« (1990), »odnos staršev do duševno manj razvitih otrok« (1990). Tudi v tem obdobju diplomske naloge opisujejo probleme in se ne ukvarjajo z metodami socialnega dela.

Med letoma 1957 in 1986 se je vprašanje nasilja nad otroki pojavilo samo enkrat, in sicer v diplomski nalogi o »zanemarjanju mladoletnika in grdem ravnanju z njim« (1961). Leta 1986 je bila napisana diplomska naloga o »trpinčenju otrok«, podobni naslovi pa so se nato pojavili še v diplomskih nalogah leta 1987, 1989, dvakrat leta 1990 in trikrat leta 1991. Med letoma 1986 in 1991 je bilo potemtakem napisanih 8 diplomskih nalog s tematiko nasilja nad otroki. Leta 1988 je bila napisana prva diplomska naloga z naslovom »nasilje v družini« in istega leta še ena. To ne pomeni, da se vprašanje nasilja nad otroki in včasih tudi ženskami ni pojavljalo v diplomskih nalogah, a je bilo skrito pod sintagmo »grobo ravnanje« in ni bilo opredeljeno kot nekaj nesprejemljivega. Nobena diplomska naloga ne poroča, da bi bili nasilneži okarani, kaznovani ali kakorkoli sankcionirani. Glasov otrok in žensk ni bilo.

V pregledanih diplomskih nalogah je bilo Makarenkovo delo omenjeno v diplomski nalogi z naslovom »Vzroki moralnih iztirjenosti mladih deklet«

13 Poudariti moram, da je bilo prvih petnajst let pisanje diplomskih nalog neposredno povezano s trimesečno študijsko prakso. Ko so študentke opravile predavanja in izpite, so odšle na prakso, medtem pa so pisale diplomsko nalogo, včasih pod mentorstvom zaposlenih na praksi. Individualnega mentorskega dela s študenti in študentkami še ni bilo in nekatere študentke so se zahvalile za pomoč pri diplomskem delu celotnemu »učiteljskem zboru«, organizaciji, kjer so opravljale prakso, in včasih še tretji organizaciji, ki je iz potrebe po pridobivanju podatkov angažirala študentke (na primer Centralno higienski zavod).

(Plazonik, 1965), kjer avtorica citira njegovo, prej omenjeno *Knjigo za starše* (1963, sarajevska izdaja je izšla leta 1956) in ga citira, da je družina socialna skupina, sestavljena iz staršev in otrok, ki jih »združujejo skupni interesi, skupno življenje, skupne radosti, včasih pa skupna nesreča« (Makarenko, 1963, str. 385; v Plazonik, 1965, str. 28). Družina je počasi nadomeščala socialistični kolektiv. Omenjena diplomatska naloga ni imela veliko duha Makarenkove pedagogike (saj ga je tudi on, kolikor je bilo mogoče, potlačil), izražala pa je duh časa; osredotočala se je na »moralno iztirjenost deklet«, ki so bile nameščene v različne institucije, in dokazovala njihovo neprilagojenost za življenje v skupnosti:

Lagalo je vseh 50 mladoletnic. Če izhajamo iz stališča, da je bistvo laganja neodkritost, ta pa je ena osnovnih ovir, ki onemogočajo skupno življenje in trdno povezanost z družbo, ugotovimo, da take mladoletnice nimajo dovolj dobrih zavor, da bi bile pripravljene sprejemati obremenitve družbe. Bile so neuspešne pri obvladovanju družbenih norm, zato so se v situacijah, ki jim niso bile kos, zatekale k izgovorom. Laganje pa je bilo povezano s tatvinami, beganjem, seksualno iztirjenostjo in seksualno ogroženostjo. (Plazonik, 1965, str. 26)

Makarenko se je v *Pedagoški poemi* nekajkrat posmehljivo obregnil ob birokrate in »pedagoške pisune«, ki so najraje predalčkali ljudi in otrokom lepili najrazličnejše oznake, a zdi se, da je bila takšna socialnodelovna praksa prevladujoča v Sloveniji (Zaviršek, 2005; 2022a). Socialistična ideologija in z njo socialno delo sta videla družino kot nediferencirano skupnost ljudi skupnih interesov. Diferencirana analiza, ki bi pokazala, da so interesi staršev in otrok zaradi povsem drugačnega položaja, ki ga imajo eni in drugi v družini in družbi, drugačni in da tudi odrasli v isti družini pogosto nimajo skupnih interesov, bi zahtevala upoštevanje perspektive subjekta, posameznika in vprašanje moči. Ker je bil posameznik podrejen skupini in interesu kolektiva, se teh vprašanj v socialnem delu ni odpiralo.

Spomini na Makarenka v slovenskem socialnem delu

Makarenkova dela so bila prevedena v srbohrvaški in slovenski jezik, po jugoslovanskih republikah so ga omenjali na področju socialne in specialne pedagogike in socialnega dela (Makarenko, 1947; 1948; 1950; 1956; 1959; 1962). Psihologe in učitelje socialnega dela in pedagogike Bernarda Stritiha, Vita Flakerja, Bojana Deklevo in Zorana Pavlovića sem v osemdesetih letih 20. stoletja slišala pripovedovati, da je Makarenkove metode dela koristno poznati pri delu z otroki, ki so jih strokovnjaki večinoma videli kot »problematične« in »neprilagodljive«, posebej v poletnih kolonijah in pri tabornikih. Profesor Bernard Stritih se je spominjal, da je prvič slišal za Makarenka v šestdesetih letih pri profesorju pedagogike Vladu Schmidtu¹⁴, ki je bil nad njim navdušen:

¹⁴ Vlado Schmidt je bil profesor za občo pedagogiko in zgodovino pedagogike in je bil med drugim vodja Oddelka za psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, bil je dekan fakultete in redni profesor na Oddelku za pedagogiko na isti ustanovi. Tam je ostal do upokojitve leta 1975 (Cestnik, 2023).

Na Makarenka sem se referiral pogosto in nekako romantično. V smislu, da ni poniževal gojencev, ampak ustvaril pogoje, v katerih so se imeli priložnost izkazati, tudi javno. Spomnim se zgodbe fanta, ki ga je večkrat popadlo, da je plaval v mrzli vodi, in je za tem zbolel za pljučnico. Spet drugič je skočil v mrzlo vodo in spet zbolel. Makarenko je ob tej priložnosti fantu razložil, da mora človek spoznati svoje sposobnosti in ne iti preko njih. To je bilo zame takrat zelo pomembno. V internatu, kjer sem živel tri ali štiri leta, smo vedno šli v ekstreme. (Osebni pogovor z avtorico, 19. 5. 2023)

Profesor Vito Flaker se je spominjal, da sta močan vtis nanj naredila

... materialistični pristop k psihologiji otroka in matrična organizacija, ki smo jo želeli uresničiti na taboru v Vanganelu. Otroke in odrasle so povezovali bivalni oddelki, v katere so bili razdeljeni, pri delovnih nalogah pa so tvorili spet nove skupine. (Osebni pogovor z avtorico, 3. 5. 2023)

Profesor pedagogike Janko Muršak, ki je na Višji šoli za socialne delavce po letu 1980 predaval predmet Uvod v pedagogiko, je pri predavanjih omenjal Makarenkovo delo. Tako kot Stritih je tudi sam prvič slišal zanj pri profesorju Vladu Schmidtu¹⁵ in kot študijsko literaturo bral *Pedagoško pesnitev* v letih 1972 in 1973. Posebej pomembno mu je bilo Makarenkovo poudarjanje skupnosti, ki se mu zdi tudi danes ključna za individuacijo otroka:

Makarenka še danes cenim. Njegova ideja kolektiva, kjer je kolektiv v resnici pomenil varno zatočišče otrok pred ulico, lakoto, to je bila v resnici rešitev. Že v sedemdesetih letih je profesor Schmidt razlagal, da je oblast idejo kolektiva zlorabila. Makarenko je bil večplasten. Ni bil avtoritarni vzgojitelj. Njegov koncept avtoritete je, da je ta potrebna na začetku, njen cilj pa je ukinitev avtoritete. Kot dobri starši, ki sčasoma postanejo nepotrebni. (Osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023).

V primerjavi s carsko Rusijo in Sovjetsko zvezo je bila v Sloveniji situacija na področju otrok povsem drugačna. Ni bilo množic brezdomnih otrok na ulicah in socialnih sirot v sirotišnicah. Preglednejša mreža družbenih odnosov in razvijajoče se socialno skrbstvo med obema svetovnima vojnoma sta preprečevala brezdomstvo in vplivala na povojno obdobje. Tudi rejništvo otrok v kmečkih družinah je imelo v tistem obdobju na Slovenskem že dolgo tradicijo (Brecelj, 1936; Dobaja, 2018).

Na podlagi zapisanega lahko domnevamo, da je bilo Makarenkovo delo pomembno kot ideja, ne pa kot dejanska praksa tistih, ki so se ukvarjali z otroki v obstoječih socialnovarstvenih strukturah (zavodih, rejniških družinah, vrtcih, otroških kolonijah, tabornikih). Vito Flaker se je spominjal:

15 Muršakovi spomini delno pojasnijo Schmidtovo zavzetost za poučevanje Makarenkove *Pedagoške poeme*, ki so jo študentje pri predmetu Zgodovina pedagogike morali brati. Schmidt je bil po vojni zagovornik nove oblasti, nato je v sedemdesetih letih postal njen kritik z dobrim poznavanjem Marxove misli. Takrat je postal problematičen, zelo hitro odšel v pokoj in se distanciral od delovanja na fakulteti in od pedagoške discipline (osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023).

»Makarenko je funkcioniral kot 'referenca v ozadju', kadar smo govorili o delinkvenci, vzgojnih domovih, čeprav je bil hkrati že tudi stvar zgodovine« (osebni pogovor z avtorico, 3. 5. 2023).

Jugoslavija je po razhodu s stalinsko Sovjetsko zvezo (Informbiro 1948) iskala »tretjo pot«, in izobraževanje v socialnem delu je dokazovalo, da se komunistično vodstvo ni želelo osamiti od zahodnih držav in je bilo odprto za zahodne sugestije in modele (Zaviršek, 2005; 2006; 2012; 2022a). Hkrati so bile Makarenkove ideje o kolektivu kot vzgojni metodi, o pomenu dela, tovarištva, enakosti, sprejete kot osrednji del socialističnih idej in vrednot jugoslovanskega in slovenskega socialnega dela. Nekateri učitelji socialnega dela so se lahko identificirali tudi z Makarenkovo kritiko pretiranega birokratizma, psihologizma in patologizacije otrok. To zadnje je bilo razumljeno tudi kot kritika sovjetskega socializma in tudi kot kritika praks, ki so prevladovalle pri nas.

Na vprašanje, ki se mi postavlja – zakaj potemtakem Makarenkove ideje niso imele večji vpliv na socialnodelovno prakso – delni odgovor slutimo v Muršakovih spominih na značilnosti poučevanja socialnega dela v Sloveniji konec sedemdesetih let 20. stoletja in na začetku osemdesetih let. To je bilo usmerjeno v administrativno socialno delo (»socialno delo je bilo usmerjeno predvsem v zagotavljanje materialnih pomoči in urejanje statusov ljudi, da bi pridobili določene denarne prejemke ali nastanitev«, osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023). Na začetku osemdesetih let so prevladovalle ideje antiavtoritarne vzgoje: »Najpomembnejše so bile ideje permisivne vzgoje in zavračanje vsakršne avtoritete. Če si omenil besedo avtoriteta, si bil ožigosan« (osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023). Zato se po njegovem mnenju tudi Makarenko ni uveljavil v socialnem delu kot praktični koncept, ki bi imel posledice za delo z otroki v okolju, temveč je ostal, kar je izrazil tudi Flaker, na ravni ideje.

Čeprav se o stalinistični cenzuri in o tem, da je Makarenko zadnja leta življenja živel v smrtnem strahu, da nekega dne tudi njega odpeljejo na prisilno delo (Waterkamp, 2018), ni vedelo veliko, je implicitno védenje, ki ga je izpovedal Vito Flaker, obstajalo: »Makarenko je bil po eni strani sovjetski pedagog, po drugi pa ni bil povsem priznan, bil je nekoliko disident, zato je bil v Jugoslaviji dobrodošel« (osebni pogovor z avtorico, 3. 5. 2023).

Sklep

Makarenkov projekt je bil izjemen odgovor na velike potrebe ekonomsko in čustveno zapuščenih in zanemarjenih otrok, ki je s »pedagoško pesnitvijo« (večinski pedagogi so jo omalovažujoče imenovali »komandirska pedagogika«, Makarenko, 1959, str. 177) za razliko od »pedagoškega pisunstva« (Makarenko, 1959, str. 180) poskušal ustvariti okolje, v katerem so otroke empatično sprejemali, hkrati pa odločno določali meje in pogoje, da bi si otroci pridobili vrednote dela in odgovornosti za socialistično skupnost. Makarenko je bil pedagog na terenu in v akciji, v njegovi knjigi pa je s svetom komunicirala

tudi sovjetska oblast. Makarenkova metoda dela s kolektivom in sovjetska ideologija sta bili prepleteni¹⁶.

Pregled naslovov in ključnih tem diplomskih nalog v socialnem delu v Sloveniji med letoma 1957 in 1991 dokazuje, da Makarenkova metoda ni bila zaznana v praksi socialnega dela, čeprav je kot ideja navdihovala nekatere predavatelje v socialnem delu. Najverjetneje je bil razlog v povsem drugačni situaciji, v kateri so živeli otroci v Sloveniji. Kritika medicinsko pedagoškega etiketiranja in psihološkega diagnosticiranja in praksa, ki bi dokazala, da so drugačne metode uspešnejše, bi bila dobrodošel prispevek socialnega dela pri razumevanju otrok in delu z njimi. Nekoliko vpliva gre zaslediti pri tistih, ki so načrtovali in vodili poletne taborne za otroke v osemdesetih letih (glejte Flakerjev esej o delu Bernarda Stritih v tej številki) in katerih spomine sem poskušala zapisati v tem članku.

Zahvale

Hvala anonimnima recenzentoma za natančno branje besedila in koristne napotke. Hvala vsem, s katerimi sem se pogovarjala o njihovih spominih na Makarenkovo delo in profesorici socialnega dela dr. Nadji Kabačkenko iz Nacionalne Univerze Kijiv Mohyla Akademija (NUKMA) za posredovano informacijo o avtorju ilustracije »Makarenko in otroci«.

Viri

- Abarinov, A., & Hillig, G. (ur.) (2000). *Die Versuchung der Macht. Makarenkos Kiever Jahre (1935-1937)*. Marburg: Opuscula Makarenkiana, Nr. 22.
- Abarynov, O. (2009). Tired heart: Anton Makarenko's 70th death anniversary. *Days [Deni]*, 28. April. Dostopno 2. 5. 2023 s <https://day.kyiv.ua/en/article/history-and-i/tired-heart>
- Ashwin, S. (2000). Introduction: gender, state and society in Soviet and Post-Soviet
- Ball, A. M. (1996). *And now my soul is hardened: abandoned children in Soviet Russia, 1918-1930*. Berkeley: University of California Press. Dostopno 27. 9. 2023 s <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft700007p9/>
- Brecelj, A. (1936). *Mladinsko skrbstvo in zdravstvo v Sloveniji. Kraljevska banska uprava Dravske banovine*. Ljubljana: Merkur, d. d.
- Bregant, S. (1957). *Razveze zakonske zveze in otroci razvezanih družin* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Cestnik, L. (2023), Schmidt, V. (1910-1996). *Obrazi slovenskih pokrajin*. Kranj: Mestna knjižnica Kranj). Pridobljeno 19. 5. 2023 s: <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/schmidt-vlado/>

16 Götz Hillig se ves čas sprašuje, kdo in kaj je »pravi Makarenko« (Abarinov in Hillig, 2000). Težko presojamo, koliko je cenzura posegla v njegove kritične opise in koliko jih je načrtno dopustila, ko so v Sovjetski zvezi po letu 1940 Makarenka kanonizirali kot najpomembnejšega pedagoga sovjetske države in so bili tudi zato njegovi teksti primerno okleščeni. Morda je bilo zaželeno, da besedila kažejo primerno kritičnost, odločnost in bojevitost, vrline sovjetskega človeka. Morda so jih dopustili tudi kot »lekcijo« ženskam, ki so sicer številčno prevladovali v pedagoških in socialnopsiholoških poklicih.

- Dobaja, D. (2018). *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Encyclopedia britannica* (2023). Anton Makarenko, Soviet educator. Dostopno 30. 9. 2023 s <https://www.britannica.com/biography/Anton-Semyonovich-Makarenko>.
- Engels, F. (1975 [orig. 1884]), *Izvor družine, privatne lastnine in države*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Elektronska verzija dela: Marx/Engels slovenski arhiv (marxists.org) 1993, 1999, 2000. Pridobljeno 21. 5. 2023 s https://www.marxists.org/slovenian/marx-engels/1884/privatna_lastnina/index.htm
- Jalvorsen, T. (2014). Key pedagogic thinker: A. Makarenko. *Journal of Pedagogical Development*, 4(2), brez navedbe strani. <https://www.beds.ac.uk/jpd/volume-4-issue-2/key-pedagogic-thinkers-anton-makarenko>
- Kirschenbaum, L. A. (2001). *Small comrades: revolutionizing childhood in Soviet Russia, 1917-1932*. New York, London: Routledge.
- Kompan, M. (1957). *Duševno defektni otroci izločeni iz družine in delo socialnega delavca* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Makarenko, A. S. (1947). *Pedagoška poema*. Zagreb: Kultura (prevod Brana Marković).
- Makarenko, A. S. (1948). *Izabrana pedagoška dela. Članci, predavanja i govori*. Beograd: Sav. Pros. Rad. Jugoslavije.
- Makarenko, A.S. (1950). *Pedagoška pesnitev [Orig.: Pedagogičeskaya poema 1933–35]*, Ljubljana: Mladinska Knjiga (prevod: Janko Moder).
- Makarenko, A. S. (1956). *Knjiga za roditelje*. Sarajevo: Veselin Masleša (prevod: Radovan Teodosić in Dragoljub Ilić).
- Makarenko, A. S. (1959). *Pedagoška poema*. Ljubljana: Mladinska knjiga (prevod: Janko Moder).
- Makarenko, A. S. (1963). *Knjiga za starše*. Ljubljana: Državna založba Slovenije (prevod: Francšek Šafar).
- Maver, A. (2023). *Ukrajina. Od igre prestolov do vojne za samostojnost*. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba.
- Ovsenar, Š. (1957). *Vpliv družine na mladoletnika, ki je izvršil kazniva dejanja* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Plazonik, E. (1965). *Vzroki moralnih iztirjenosti mladih deklet* (diplomska naloga). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Russia. V S. Ashwin (ur.), *Gender, state and society in Soviet and Post-Soviet Russia*.
- Strniša, A. (1957). *Individualno delo socialnega delavca na pomožni šoli* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Waterkamp, D. (2018). Götz Hillig and his search for the true Makarenko. What did he find? *International Dialogues on Education*, 5(2), 37–55.
- Zaviršek, D. (1994). *Ženske in duševno zdravje*. Ljubljana: VŠSD.
- Zaviršek, D. (2005). Nekaj jih boste naučili vi, ostalo bo naredil socializem!: začetki izobraževanja za socialno delo v Sloveniji v obdobju med 1945 in 1961. V D. Zaviršek (ur.), *Z diplomo mi je bilo lažje delati: znanstveni zbornik ob 50-letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (str. 7–63).
- Zaviršek, D. (2006). Spol in profesionalizacija socialnega dela v socializmu: primerjalna analiza. V D. Zaviršek, & V. Leskošek (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (Zbirka Zgodovina socialnega dela). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (str. 15–38).

- Zaviršek, D. (2012). Women and social work in central and eastern Europe. V J. Regulska, & B. G. Smith (ur.). *Women and gender in postwar Europe: from Cold war to European Union*. London, New York: Routledge (str. 52-70).
- Zaviršek, Darja (2022a). Profesionalizacija socialnega dela v Sloveniji: med entuziazmom žensk in zahtevami oblasti. *Družboslovne razprave*, XXXVIII(101), 49-72.
- Zaviršek, Darja (2022b). Razkrivati prikrito, ponavljati povedano: od mesta dam do spletnih uporov: spremna študija. V C. Emcke, *Ja, pomeni ja in...* Ljubljana: Založba cf* (str. 91-125).